

Hikmət Babaoğlu
siyasi elmlər doktoru, professor

əvvəli ötən sayımızda

İndi isə mövzudan çox uzaqlaşmadan "Qazılıq" sözünü izah edək. Hər nə qədər dastanda Qazılıq dağı "Q" ilə yazılsa da, hesab edirik ki, bu, "K" olmalıdır. Elə sözün kökü də Qaz deyil, Kasdır. Kas kökü isə Kazbek (kas+bek (bəy)), Kaspi (kas+bi+bəy), Qafqaz (kaf+kas), Qusar (kas+ər), Qız qalası (kas+qala), Qız meydanı (kas+meydan), Qaz yerli (kas+yərli), nəhayət, Xəzər (kas+ər) şəklində Qafqazda və ölkəmizdə mövcuddur. Mənası uca, yüksək deməkdir. Qədim türklərdə dağ kultu olduğu üçün dağı həmişə uca tutur, şəninə uca sözlər söyləyirdilər. Kas-Piy dənizinə kas+bəy, yenə Kas dağına baş mənasını verən Qaf(a), yəni Kaf(a)+kas başı uca dağ, Qız qalası kas+qala, yəni uca, hündür qala, müşahidə qalası, Qız meydan, yəni kas+meydan yüksəklikdə yerləşən meydan, Xəz-ər yaxud kas-ər, yəni uca, ali döyüşçü, igid və s. Ona görə də Qazılıq dağı elə kaf+kas dağıdır, yəni Baş Qafqazın, Böyük Qafqazın özüdür. Qazılıq atları isə bu dağın ətəklərində yetişdirilən yerli atlardır. Bu atlar uca, hündür atlardır. Çünki indi Axaltəkə atları kimi tanıdığımız türkmən atlarının nəslindəndir. Boyuna görə bu gün də türkmən atları yalnız ingilis atlarından 1-2 sm geri qalır. Nəzərə alsaq ki, ingilis atları son 150-200 ildə seleksiya nəticəsində formalaşmış və bu zaman damazlıq kimi elə Axaltəkə atlarından istifadə edilib, o zaman aydın olar ki, Axaltəkə atlarının boyu öz təbii boyudur. Deməli, Qazılıq atları da Axaltəkə atlarının birbaşa varisləri olmaqla həmin atların cinsindəndir. Uzun yüzlər dağlıq şəraitdə yaşadıkları üçün təbii relyefə və coğrafi şəraitə adaptasiya olunaraq boyları kiçilib. Amma bunun əvəzində maneəvətə imkanları qat-qat artıb.

"Dədə Qorqud dastanı"nda bədəvi (ərəb) atların daha sosial olması da nəzərdən qaçmayıb.

...Bədəvi atlar ıssın (sahibini) görüb oqrandıqda (oxrandıqda) Saqalı uzun tat əri banladıqda.

Birinci misra ərəb atlarının sahibinə çox mehriban olmasını, oynayan və daha sosial olmasını ifadə edir. İkinci misra isə minbərə çıxıb azan oxuyan saqqallı imama işarə edir. Bir daha aydın olur ki, dastanın əlimizdəki versiyası yazılan zaman hələ də dini dünyagörüşü, yəni İslama münasibət tam aydınlaşmayıb. Minberdən azan oxuyan müəzzinə saqqalı tat ərinin banlaması kimi baxılır. Dastanda başqa bir məsələ isə, "Qabusnamə"də də yazıldığı kimi, ala atın bəyənilməsidir.

Qaraca çoban Qazan xanın sürülərini aparmağa gələn kafir düşmənin atına ironik münasibət göstərir, onu aşağılayır:

...İlaqırdı (laqqırtı, boş söz) söyləmə mərə itüm kafir!
İtümle bir yalaqda yundım (yal) içən azgun kafir.

mü biləsən! Ayğır atum boğazlayıb, aşum vergil!"

Buradan belə anlaşılar ki, bu adət də qədim bir adətin, igid ölərkən atının da onunla birlikdə öldürülüb basdırılması adətinin başqa bir formasıdır. Bu yeni forma, görünür, İslamla bağlıdır. Çünki atın, yaxud hər hansı başqa bir heyvanın insanla bərabər dəfn edilməsi şəriətə ziddir. Ehsan vermək isə savab kimi şəriətə uyğundur. Səgrək də elə bunu vəsiyyət edir. Atın ehsan verilməsi ilə yanaşı, atla bağlı romanda verdiyimiz başqa bir adəti də dastanda olduğu kimitəsbət edərək təqdim edirik. Romanda qeyd etmişdik ki, qədim türklərdə ölən igidin atı dul at adlandırılır, quyruğu və yalmanı kəsilərək yəhəri tərsinə yəhərlənir və cənazənin önündə aparılırdı. Həmin adəti "İç Oğuzda Daş Oğuzun asi olub Beyrək öldüyü boy"da Beyrək ölcəyini biləndə bu adəti yada salır və igidlərinə belə vəsiyyət edir:

...Yigitlərim, yerünüzdən ırı

sahibi ilə basdırılacaq. İkinci adət daha qədimdir. Ancaq lap son dövrlərə qədər bu adət bir qədər dəyişdirilərək yaşadılmaqda idi. Atın quyruğu kəsilsə də, özü öldürülmürdü. Bununla belə, ölən igidin yaxınlarına da göstərmirdi. Folklor nümunəsi kimi "atın tərsinə yəhərlənsin" qarğıışı da elə bu adətdən yaranıb.

Əslində, atla bağlı məsələ burada bitir. Ancaq türk əxlaqı baxımından olduqca ibrətamiz olduğu üçün Əgrəkin nişanlığının cavabını da verəcəyik. Bir də həmin cavabda olan maraqlı bir sözün mənasını izah etməkdən özümüzü saxlaya bilməyəcəyik! Dastanda Əgrəkin nişanlığı onu səfərə çıxmaqdan vaz keçirməyə çalışırg "Qız burada soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış, aydır:

Yigdim, mənə sana bir yıl baqam,
Bir yılda gəlməzsən, iki yıl baqam,
İki yılda gəlməzsən, üç yıl baqam!
Dört yılda gəlməzsən, beş yıl, altı yıl baqam!
Altı yol ayırdına çadır dikəm!

Türk tarixi və mifoloji dünyagörüşündə atlar

Altındağın alaca atın nə ögərsən?
Ala başlu keçimcə gəlməz mənə.

Dastanda atlarla bağlı bir məlumat da ondan ibarətdir ki, sevimli uşaqları balalarına bənzədirlər. Necə ki, indi azyaşlı uşaqlara "quzum" deyər müraciət edilir, o zaman da "qulunum" deyər müraciət edilmiş. Qazan xan oğlu Uruza belə müraciət edir: "Bərü gəlmiş, qulunum oğul."

Belə müraciət forması atların olduqca sevimli heyvan sayıldığılarının göstəricisidir. Başqa bir yerdə isə igid ölən zaman atının kəsilib ehsan verilməsinə işarə vardır.

"Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"nda Səgrək toy gecəsi öyrənir ki, qardaşı Əgrək Əlincə qalasında zindandadır. Elə həmin gecə nişanlığına toxunmadan gedib qardaşını azad edəcəyinə and içir. Və halalına aşağıdakı sözləri deyir:

"Qız, sənə maneə bir yıl baqqil! (sən mənə bir il gözle), bir yılda gəlməzsən, iki yıl baqqil! İki yılda gəlməzsən, üç yıl baqqil! Gəlməzsən, ol vaqt mənə öldüyü-

Səgrək atının kəsilib ehsan verilməsini vəsiyyət edir. Bamsı Beyrək isə atının quyruğunun kəsilməsini vəsiyyət edir. Bu isə o deməkdir ki, quyruğu kəsilmiş at artıq öldürülərək sahibi ilə basdırılacaq. İkinci adət daha qədimdir. Ancaq lap son dövrlərə qədər bu adət bir qədər dəyişdirilərək yaşadılmaqda idi. Atın quyruğu kəsilsə də, özü öldürülmürdü. Bununla belə, ölən igidin yaxınlarına da göstərmirdi. Folklor nümunəsi kimi "atın tərsinə yəhərlənsin" qarğıışı da elə bu adətdən yaranıb

(erkən) durun,
Ağ-boz atumun quyruğunu kəsin.
Arqubeli (mənəcə, adğurbell-i) Ala dağdan
Dünin (gecə, qaranlıqda, tünd) aşın,
Aqıntılı (axıntılı) görklü suyu keçün,
Qazanın divanına çapıb varın,
Ağ çıxarıb qara geyün,
"Sən sağ ol, Beyrək öldü" deyün.

Göründüyü kimi, bu epizod da İslamlaşmanın qarşıdığı epizodlardan biridir. Səgrək atının kəsilib ehsan verilməsini vəsiyyət edir. Bamsı Beyrək isə atının quyruğunun kəsilməsini vəsiyyət edir. Bu isə o deməkdir ki, quyruğu kəsilmiş at artıq öldürülərək

Gələn-gedəndən xəbər soram.
Xeyir xəbər gətirənəət, don verəm!
Qaftanlar geydürəm!
Şər xəbər gətirənin başın kəsəm.
Ərkəg (erkək) sinəyi (milçəyi) üzərimə qondurmayam!
Murad ver, murad al, andan (sonra) get, yigitim! – dedi.

Bax, budur türk qadınının əxlaqı! Baxbudur türk qadının vəfası. Əhsənbelə əxlaqa. Bizə biz edən də elə bu əxlaq, bu vəfadır. Ona görə də tarixin ən qədim milləti olsa da, həm də gənc millətiyik!

Əgrək aydır: "– Mərə qavat qızı, ağam başına and içmişəm, dönməyim yox! Dedi. Qız aydır: "– Qədəmi qutsuz gəlin deyincə qutsuz gəlin desinlər. Qayın atama qayın anama aydayım (deyə-

rəm)" dedi".

Burada izah etmək istədiyimiz xüsus odur ki, Azərbaycanda Hacıqabul rayonunda Udulu kəndi var. Bu kənd rayonun Şamaxı istiqamətində ən ucaq kənddir. İş elə gətirib ki, bu sətirlərin müəllifi həmin kənddə olub. Özünəməxsus coğrafi mövqeyi olan həmin kəndi çox bəyənib. Həm də ona görə ki, bu kənd ilk dəfə hun adını əsərlərindən oxuduğum mərhum yazıçımız Əzizə Cəfəzadənin kəndidir. Kəndin adını özümə izah edə bilmədim. Artıq Əzizə xanım həyatda olmadığı üçün ona da müraciət edə bilmədim. Nəhayət, bu sözün mənasını Mahmud Kaşğarının "Divanı Lüğət-it-Türk" əsərində tapdım.

Burada "udulu" abırlı, həyalı kimi izah edilir. Elə Səgrəkin nişanlığı da deyir ki, mənimlə bir yastığa baş qoy, övladımız olsun, soyun davam etsin, qoy bu təklifimə görə mənə lap udsuz (həyasız, abırsız) desinlər, amma qutsuz (qaradaban) deməsinlər. Sən belə etməsən, qayınatama, qayı-

nanama deyəcəyəm. Əgrəyi yolumdan döndərmək olmur. İgid səfərə çıxması olur və bu zaman yenə də nə bədəvi, nə bədöy, nə şahbaz, nə də ərəbi ata minir. Çünki o, döyüşə gedirdi. O, ata-anasının əlindən öpüb qaraquc atına sıçrayıb minir. Deməli, qaraquc da döyüş atı kimi yetişdirilən xüsusi cins atdır. Beləliklə, dastanda qara yeləli Qazılıq atlardan sonra biz ikinci yerli at cinsinin adını öyrənmiş oluruq. Bu, qaraquc atdır. İddia edilə bilər ki, bu, cins adı deyil, atın adıdır. Ancaq elə dastanda bunun at cinsinin adı olduğunu isbat edən misralar var:

...Qaraquca qıymayınca yol alınmaz
Qara polad üz çilici çalmayınca
qızım dönməz.
Ər malına qıymayınca adı çıqmaz.
Qız anadan görməyincə ögüt almaz.

Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz.

Bu öyüdü bizə Dədəmiz Qorqud özü verir. Yəni deyir ki, qaraquc atını vəsiyyətə salıb çapmasan, mənzil alıbyol qət edə bilməzsən.

Göründüyü kimi, qaraquc burada ümumi ad kimi, yəni cinsin ümumi adı kimi işlədilir, fərdi ad kimi deyil. Beləliklə, biz dastandan ən azı iki at cinsinin, yəni sırf türklərə aid olan iki at cinsinin adını öyrənmiş oluruq. Qazılıq və qaraquc. Qazılıq izah etdik. "Qaraquc" sözü isə, hesab edirik ki, "qoçqar" sözünün metateza olmuş formasıdır, yəni burada qoçqar qaraquc şəklində düşüb.

(davamı gələn sayımızda)